

ENDÜLÜS MÜSLÜMANLARININ AVRUPA TARIM LİTERATÜRÜNE KATKILARINA BİR ÖRNEK: İBNÜ'L-AVVAM'IN KİTABÜ'L-FİLÂHA ADLI ESERİ VE TARİHİ DEĞERİ

Doç. Dr. Mustafa HİZMETLİ*

ÖZET

İslam dünyasının tarım el kitapları (*Kitâbü'l-Filâha*) ile tanışması tercüme faaliyetleri sırasında gerçekleşmiştir. Demokritos'un *Kitâbü'l-Filâha*'sı, Apsyrtus'un *Kitâbü'l-Filâha*'sı, Golinus'un *Kitab fi'n-Nebat* ve *makale fi istihraci miyah el-haşayiş* adlı kitapları, Anatolius ve Tyanalı Apollinus'un *Kitâbü'l-Filâha*'ları bilinmeyen mütercimler tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Arap dünyasında Kustas er-Rûmî diye bilinen Cassianus Bassus'un eseri de bu dönemde Yunancadan çevrilen tarım kitaplarındandır. Aristo'nun *Kitab fi'n-Nebat*'ı Huneyn tarafından tercüme edilmiş Sabit tarafından da ıslah edilmiştir. Bu faaliyetlerin dönüm noktasını İbn Vahşiyye'nin *Kitabü'l-Filahati'n-Nabatiyye*'yi tamamlaması oluşturmuştur. Bu çok büyük eser, bazıları miladi ilk asırlara kadar geriye giden ve yazarları bilinmeyen Süryanice tarım eserlerinin bir çevirisi görünümündedir. Ancak İbn Vahşiyye, bu esere kendi zamanındaki Dicle-Fırat vadileri tarım uygulamalarını yansıtan birçok yeni materyal eklemiştir. Erken dönem çalışmaları Arap dünyasını antik düşünürlerin tarım bilgileriyle tanıştırmış ve bazıları buna İslami dönemde toplanan yeni bilgileri eklemiştir. Daha orijinal ve ve antik geleneklere daha az dayanan eserler İslam dünyasının birçok bölgesinde ortaya çıkmıştır. Bunların en eskileri XI. Yüzyılın sonlarında beş önemli bilim adamı tarafından Müslüman İspanya'da yazılmıştır. İbn Vafid, İbn Bessal, İbn Haccac el-İşbilî, Ebü'l-Hayr el-İşbilî ve Tığneri. Birbiriyle temasta olan bu müelliflerin eserleri, içinde değişen derecede eski metinlere ve gözlemsel seyahat, bitki inceleme, deney ve halk bilimi çalışması sonucunda toplanan yeni materyale vurgu yapılan bilimsel tarımla ilgili bir ekol oluşturdu. Bu yazarların birçoğu, topraklarını bazen botanik bahçelerine ve deneysel çiftliklere çevirdikleri hükümdarların himayesi altındaydı. İspanyol-Arap ziraat yazılarının kapsamlı ilmi eseri XII. Yüzyılın ikinci yarısında yaşayan İbnü'l-Avvam'ın *Kitâbü'l-Filâha*'sıdır. Otuz beş bölümlük eserin birçok elyazması günümüze ulaşmış ve son iki yüzyıl boyunca hem Arapçası hem de çeşitli dillere çevirileri pek çok kez yayımlanmıştır. 998 (1590) da Muhammed b. Mustafa b. Lütfullah tarafından Türkçeye çevrilen eser, İbn Vahşiyye'yi ağırlıklı olarak kullandığı gibi, sık sık müellifin İspanyol-Arap seleflerinden söz etmektedir. Bu kitap, daha eski eserlere sıkça atıfta bulunmasına rağmen Cenevre Üniversitesi'nden Lucie Bolens tarafından çok orijinal bir eser olarak gösterilmiştir. Eserin ilk otuz bölümü bitkilerin, beş bölümü ise evcil hayvanların yetiştirilmesine ayrılmıştır. Ziraatla ilgili kısımda elli beşi meyve ağacı olmak üzere 585 bitki tanıtmakta ve aşı yapma tekniği, toprağın yapısal özellikleri, gübreleme usulleri, ağaç ve üzüm kütüklerine arız olan çeşitli hastalıkların belirti ve görünüşleriyle tedavi yolları gibi konular açıklanmaktadır. Kitabın kaynakları arasında Ebu Ömer İbn Haccac el-İşbilî, Ebü'l-Hayr el-İşbilî, İbn Bessal, Arı b. Sa'd, Ebu Hanife ed-Dineverî, Câhiz gibi âlimlerin eserleri bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Müslüman, Tarım, İbnü'l-Avvam, Kitâbü'l-Filâha

AN EXAMPLE OF THE ANDALUSIAN MUSLIMS FOR THEIR CONTRIBUTION TO EUROPEAN AGRICULTURE LITERATURE: İBNÜ'L-AVVAM'S BOOK KİTABÜ'L-FİLÂHA AND ITS HISTORICAL VALUE

ABSTRACT

Islamic world acquainted with the agricultural manuals (*Kitâbü'l-Filâha*) during the translation activity. *Kitâbü'l-Filâha* of Demokritos, *Kitâbü'l-Filâha* of Apsyrtus, *Kitab fi'n-Nebat* and *makale fi istihraci miyah el-haşayiş* of Golinus, *Kitâbü'l-Filâha* of Anatolius and Apollinus were translated into Arabic by unknown translators. Known in the Arab world as Kustas er-Rûmî of Cassianus Bassus is one of the translated agriculture books in this period from Greek. Aristo's *Kitab fi'n-Nebat* has been translated by Huneyn and improved by Sabit. The turning point of these activities is completion of the İbn Vahşiyye's *Kitabü'l-Filahati'n-Nabatiyye*. This huge work look likes unknown agricultural Syriac works of translation as far back as the first century. But, İbn Vahşiyye has added many new materials

* Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı

that reflect the farming practices of the his own times Tigris-Euphrates valley. Early time works introduced to Arab world some agricultural information. Some of the ancient philosopher has added to this some new information in this Islamic era. More original works of the Islamic world has appeared in many parts of the world. Their oldest one has been written by five prominent scientist in Muslim Spain at the end of the XIth century. İbn Vafid, İbn Bessal, İbn Haccac el-İşbilî, Ebü'l-Hayr el-İşbilî and Tığneri. The works of these authors are in contact with each other created a school related to agriculture including with experiment and folklore studies, plant inspection, observational travel and the ancient texts. Many of these writers was under the patronage of the monarch. They turned to the botanical gardens and experimental farm lands of monarch. İbnü'l-Avvam's *Kitâbü'l-Filâha* is the comprehensive work of Spanish-Arab studies in the second half of the XII nd century. Thirty-five-parts work of manuscripts have translated both in Arabic and various languages and have been published many times reaching present-day. In this work İbn Vahşiyye is mainly used and author often speaks of Spanish-Arab predecessors. This work translated into Turkish by Muhammad b. Mustafa b. Lütfullah in 998 (1590). This book, although there was often referring to earlier Works, it was shown an original work by Lucie Bolens from the University of Geneva. The first three sections of the book is related with the plants and five sections of it is dedicated to the cultivation of the pets. In the section on agriculture, 585 plants are introduced and fifty-five of them are fruit trees. Various diseases of trees and grapevines owned, vaccination technique, structural characteristics of the soil, fertilization procedures and treatment methods are explained. There are works of Ebu Ömer İbn Haccac el-İşbilî, Ebü'l-Hayr el-İşbilî, İbn Bessal, Arib b. Sa'd, Ebu Hanife ed-Dineverî and Câhiz as the sources of book.

Keywords: Andalusia, Muslim, Agriculture, İbnü'l-Avvam, Kitâbü'l-Filâha

Giriş

Tarım faaliyetleri insanlığın yerleşik hayata geçişiyle başlayan en eski ve temel çalışma alanlarından biri olup medeniyetlerin oluşum ve gelişiminde esaslı bir rol oynamıştır. Başlangıçta gözlem, deneme yanılma yoluyla öğrenilen, ilkel usullerle ve doğal sulama alanlarında gerçekleştirilen tarım, aradan geçen bin yıllar içerisinde önemli gelişmeler sağlamıştır. Hemen her medeniyetin imkânları ölçüsünde katkıda bulunduğu bu gelişmelerde klasik dönem İslam medeniyetinin rolü önemlidir. Müslüman bilim adamlarının özellikle X-XII. Yüzyıllarda Endülüs'te yazdıkları eserler ve gerçekleştirdikleri uygulamalar göz önüne alındığında çok zengin bir literatür oluşturdukları görülmektedir.¹ Bu çalışma, Müslüman bilim adamlarının X-XII. Yüzyıllar arasında Endülüs'te yaptıkları uygulamalar ve bu konudaki tecrübelerini geçmişin bilimsel birikimiyle harmanlayarak ortaya koydukları eserlerle dünya tarım literatürüne katkılarını İbnü'l-Avvam örneğinde okuyucuya sunmayı hedeflemektedir.

İslam Tarım Literatürü

Konuyla ilgili araştırmalar İslam bilim tarihinin ilk yıllarına kadar giden bir geleneğe sahiptir. Müslüman bilim adamlarının tarım uygulamaları ile ilgili bilgilerinin kaynağının, sadece ziraat kitapları olmadığı anlaşılmaktadır. Lügat bilginlerinin erken dönemlerden itibaren Müslüman Arapların kendi çevrelerindeki bitki örtüsüyle ilgili tecrübelerini, bu konunun terminolojisini oluştururken kayıt altına almaları, İslam öncesi Mezopotamya, Grek, Bizans ve Fars kültürlerinin tıp, eczacılık ve tarım alanlarındaki literatürünün İslam dünyasına intikali ve tabiat bilimlerinin temel disiplinlerinden biri olan ilm-i nebat (botanik)'in felsefi bir dal sayılması bu geleneğin oluşumunu sağlamıştır.

Bitkiler ve botaniğe duyulan ilginin tarımdan önce gelmesinin birçok pratik nedeni vardır. Bunların başında insanın yaşadığı çevrenin önemli bir unsurunu oluşturan bitkilerin beslenmeden önce çevreyi güzelleştirici ve şifa unsuru olarak oynadığı önemli rol gelmektedir. İslam medeniyetinin sınırlarının genişlemesi beraberinde nüfus artışının yanında bilimsel ve kültürel etkileşimi de getirmiştir. Bunun sonucunda artan ve çeşitlenen ihtiyaçları karşılamanın yanında ortaya çıkan hastalıklara çare aramak amacıyla pek çok şifası bulunan bitkilerin nereye, ne zaman, ne şekilde ve ne

¹ İbnü'l-Avvam, *Kitâbü'l-Filâha*, neşr. Josef Antonio Banqueri, I-II, Madrid 1802(Arapça- İspanyolca metin birlikte); *Terceme-i Kitâbü'l-filaha* (ziraat kısmı): çevirimetin, inceleme, sözlük, İbn Avvam, 580/1185; mütercim Muhammed b. Mustafa b. Lutfullah; hazırlayan Mükerrrem Bedizel Zülfikar – Aydın, İstanbul: Kitabevi, 2011;15.

kadar ekildiğinde daha iyi sonuçlar alınacağı ve insan hayatını nasıl daha kaliteli hale getireceği sorularına cevap bulmak maksadıyla bitkiler ve botanikten yola çıkan merak ve ilginin bize kadar gelen zengin tarım literatürünün oluşmasındaki rolü inkâr edilemez.

Bitkiler insan hayatındaki çoklu yeri dolayısıyla farklı disiplinlerin konusunu oluşturmuştur. Tedavi amacıyla kullanılması bakımından tıp ve eczacılık, tabii varlık alanının incelenmesi çerçevesinde tabiat felsefesinin, ülkelerin bitki örtüsünü tanıma ve tanıma ihtiyacı bakımından coğrafyanın, bitkilere verilen çeşitli isimler ve konuyla ilgili terminolojiyi barındırması sebebiyle lügat kitaplarının ve bitki türlerini ve özelliklerini teorik olarak inceleyen botanik biliminin konuları arasında yer almıştır. Bu nedenle her bir kaynak kitapta birbirlerinden alınmış bilgiler bulunmaktaydı.² Bu konudaki en bilinen örneklerden, Aristo'nun botanikle ilgili *De Plantis* adlı eserinin, Huneyn b. İshak tarafından *Kitâbu'n-Nebât* adıyla çevrilmesi, Dioskorides'in *Materia Medica*'sının, *Kitâbu'l-Hasâyiş fi Heyûlati't-Tıbb* adıyla tercüme edilmesi (IX. yy) ile tıbbi bitkileri konu alan bu kaynakların doğrudan tarımla ilgili olmasalar da literatür çalışmalarında kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Bu iki isim İbnü'l-Avvâm'ın kaynakları arasında da yer almaktadır.³

İslam dünyasında botanik literatürünün gelişimi VII. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Tabiat felsefesi alanında Câbir b. Hayyân, botanik ve tarıma dair müstakil eser yazan ilk müellif sayılmaktadır. Onun çağdaşı Mâserceveyh gibi hekimler de farmakolojiye dair eserlerinde bu tür bilgilere yer vermişlerdir. Bu bakımdan günümüze ulaşan botanik içerikli ilk eserler, yaygın görüşün aksine Arap lügat bilginleri tarafından değil tabiat filozofları ve hekimler eliyle yazılmıştır.⁴

İslam dünyasının tarım el kitapları (*Kitâbü'l-Filâha*) ile tanışması tercüme faaliyetleri sırasında gerçekleşmiştir. Demokritos'un *Kitâbü'l-Filâha*'sı, Apsyrtus'un *Kitâbü'l-Filâha*'sı, Golinos'un *Kitâb fi'n-Nebât* ve *Mâkale fi İstihraci Miyâh el-Hasâyiş* adlı kitapları, Vindanius Anatolius (ö. Tah. 360) ve Tyanalı Apollinus'un *Kitâbü'l-Filâha*'ları bilinmeyen mütercimler tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Arap dünyasında Kustas er-Rûmî diye bilinen Cassianus Bassus (ö. Tah. 600)'un eseri de bu dönemde Yunancadan çevrilen tarım kitaplarından.⁵ Aristo'nun *Kitab fi'n-Nebât*'ı Huneyn tarafından tercüme edilmiş, Sabit tarafından da ıslah edilmiştir.⁶

İslam dünyasında konuyla ilgili ilk telif eserler IX. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır. Câbir b. Hayyân (ö. 815) tarafından yazıldığı söylenen *el-Filâha*; halife el-Me'mûn'a (ö.833) nispet edilen *Risâle fi't-Tıbb ve'l-Filâha*; Hekim Yuhanna b. Maseveyh'e (ö. 857) ait *Kitâbu'l-Ezmine*; el-Câhiz (ö. 869)'ın *Kitâbu'z-Zer' ve'n-Nahl ve'z-Zeytûn ve'l-A'nâb* ve Huneyn b. İshak(873)'ın yine aynı konuda kaleme aldığı *Kitâbu'l-Kerme* adlı eserler, İslam biliminde tarımla ilgili yazılmış ilk kitaplardır.⁷

Klasik dönemde bu alanda yazılmış erken tarihli eserlerin başında İbn Vahşiyye'nin *Kitâbü'l-Filâhati'n-Nabâtiyye*'si gelir. X. yüzyılda yazıldığı söylenen bu çok büyük eser, bazısı miladi ilk asırlara kadar geriye giden ve yazarları bilinmeyen Süryanice tarım eserlerinin bir çevirisi görünümündedir. Ancak İbn Vahşiyye, bu esere kendi zamanındaki Dicle-Fırat vadileri tarım uygulamalarını yansıtan birçok yeni materyal eklemiştir. Dolayısıyla eser, İslam öncesinde Suriye ve Mezopotamya bölgesinde yaşayan halkların tarım, botanik, coğrafya ve astronomi hakkındaki bilgi ve kültürlerini yansıtan en önemli kaynaktır.⁸

Erken dönem çalışmaları Arap dünyasını antik düşünürlerin tarım bilgileriyle tanıştırmış ve bazıları buna İslami dönemde toplanan yeni bilgileri eklemiştir. Aynı dönemde mütercim ve bilim

² İlhan Kutluer, "İlm-i Nebât", *DİA*, XXII, 134; Zülfikar – Aydın, 2011;18.

³ Zülfikar – Aydın, 2011;18.

⁴ İlhan Kutluer, "İlm-i Nebât", *DİA*, XXII, 134.

⁵ Andrew Murray Watson, "Ziraat", *DİA*, c. XLIV, 455.

⁶ Ramazan Şeşen, "İslam dünyasındaki ilk tercüme faaliyetlerine umumi bir bakış", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. VII, 3-4, 1979, s. 24.

⁷ İlhan Kutluer, "İlm-i Nebât", *DİA*, XXII, 134.

⁸ Zülfikar – Aydın, 2011;19; Watson, "Ziraat", *DİA*, c. XLIV, 455.

adamı Huneyn b. İshak'a atfedilen yeni bir tarım eseri ortaya çıktı. Artık mevcut olmayan bu kılavuz antik bir metnin çevirisi, bir derleme veya orijinal bir eser de olabilir. Bütün bu erken dönem çalışmaları Arap dünyasını antik düşünürlerin tarım bilgileriyle tanıştırdı ve bazıları buna İslam döneminde toplanan yeni bilgileri ekledi. Özellikle İbn Vahşiyye ve Kustas er-Rûmî'nin çalışmaları Arapça konuşan dünyada kendilerinden sonraki birçok yazar tarafından kaynak gösterilmiştir.⁹

Endülüs Tarım Literatürü

İslam dünyasında özellikle X-XII. yüzyıllarda pek çok tarım eseri yazılmıştır ve bunların nerdeyse tamamı bağ ve bahçeleriyle meşhur Endülüs'ten çıkmıştır. Müslüman İspanya'nın yetiştirdiği bu önemli bilim adamları Arı b. Sa'd, İbn Vafid, İbn Bassal, İbn Haccac el-İşbilî, Ebü'l-Hayr el-İşbilî ve Tığnerî'dir. Birbiriyle temasta olan bu müelliflerin eserleri, gözlemsel seyahat, bitki inceleme, deney ve halk bilimi çalışması sonucunda toplanan yeni materyale vurgu yapılan bilimsel tarımla ilgili bir ekol oluşturmuştur. Bu yazarların birçoğu, topraklarını bazen botanik bahçelerine ve deneysel çiftliklere çeviren hükümdarların himayesi altındaydı.¹⁰

Bu bölgede yazılan ilk tanınmış risale Ebu'l-Hasan Arı b. Sa'd el-Kurtubî (ö. 981)'ye aittir. *Kitâbu'l-Enva* adlı X. yüzyıla ait bu eser tarım takvimine dairdir.¹¹

XI. yüzyılda ünlü cerrah Ebu'l-Kasım ez-Zehravî (ö. 1010) *Kitâbu'l-Filâha*'yı ve kendisi de meşhur bir hekim olan öğrencisi Abdurrahman İbn Vâfid el-Lahmî (ö. 1075) *el-Mecmû' fi'l-Filâha* adlı eserini yazdı. Tıp ve eczacılık üzerinde yoğunlaşan ancak felsefeye de ilgi duyan İbn Vâfid'in günümüze ulaşmamış *el-Mecmû' fi'l-Filâha* adlı tarım bitkilerine dair zengin muhtevalı eserinden kaynaklarda övgüyle söz edilmesi, botanik alanında da başarılı olduğunu göstermektedir. Ayrıca Zehrâvî'nin yanından Tuleytula (Toledo)'ya dönüşünde Emir Me'mûn b. Zünnûn'un onu sarayının bahçesindeki süs bitkilerini düzenlemekle görevlendirmesi de bunu ispatlamaktadır. Kendisinden vezir diye söz edilmesi vazifesinin bahçe mimarlığı dışında önemli kimi devlet hizmetlerini kapsadığını akla getirmektedir. Onun tıpta da besinlerle tedaviyi öne çıkardığı ve besinlerle tedavisi mümkün olan hastalara ilaç verilmemesini tavsiye ettiği de burada ifade edilmelidir.¹²

Onun çağdaşı olan Toledo'lu Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Bassal Kuzey Afrika'dan başlayarak Kahire ve Mekke'ye kadar uzandığı seyahatinin sonunda İspanya'ya döndüğünde büyük bir cilt tutan *Dîvânü'l-Filâha* ile daha küçük bir risale olan *Kitâbu'l-Kasd ve'l-Beyân* adlı eserleri yazmıştır. İbn Bassal 1085'te bu geniş tarım bilgisini uygulamak maksadıyla Abbadî Emiri Mu'temid İbn Abbad (1069-1091) adına İşbiliyye (Seville)'de bir botanik bahçesi kurmuştur.¹³

Aynı yüzyılda yaşayan bir başka önemli ziraatçı Ebu Abdullah Muhammed b. Malik el-Mürri el-Tığnerî'dir. Tarımla ilgili eserinin adı *Kitâbu Zühretü'l-Bustân ve Nüzhetu'l-Edhân*'dır.¹⁴

XII. yüzyılda İşbiliyyeli Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed İbn Haccâc'ın konuyla ilgili birçok eser yazdığı bilinmektedir. Bunların arasında en meşhuru *el-Muknî fi'l-Filâha*'dır.¹⁵ İbn Haccâc'ın *el-Muknî fi'l-Filâha* adlı eserinin en dikkat çekici yönü İslam tarım ve botanik literatüründe Varron (m. ö. I. yy) ve Columella ile (I. yy) temsil edilen Latin tarım geleneğine yer vermiş olmasıdır. Onun yirmi üç Grek ve Latin bilgini içerisinde "Yûniyus" diye ilk sırada andığı tarım bilgini büyük ihtimalle *De re Rustica*'nın yazarı Lucius Junius Moderatus Columella'dır. İbn Haccâc'ın ziraattan bahsederken yalnızca teorik bilgiler vermekle yetinmediği, deneysel yönlerini de vurguladığı görülmektedir.¹⁶

⁹ Watson, "Ziraat", *DİA*, c. XLIV, 455.

¹⁰ Watson, "Ziraat", *DİA*, c. XLIV, 455.

¹¹ Zülfikar – Aydın, 2011;19.

¹² Zülfikar – Aydın, 2011;19; Mahmut Kaya, "İbn Vâfid", *DİA*, XX, 436.

¹³ Zülfikar – Aydın, 2011;19.

¹⁴ Zülfikar – Aydın, 2011;20.

¹⁵ Zülfikar – Aydın, 2011;20.

¹⁶ İlhan Kutluer, "İlm-i Nebât", *DİA*, XXII, 135.

Ebu'l-Hayr el-İşbilî, bağ, bahçe işleri ve ağaç dikim ve bakımıyla uğraştığından “şeccâr” lakabıyla anılmıştır. XII. yüzyılın sonlarına kadar yaşadığı bilinen İbnü'l-Avvâm'ın kendisinden alıntı yapmış olması ondan önceki bir tarihte yaşadığını göstermektedir. Beş bölümden oluşan ve henüz tamamı basılmamış olan eserini telif ederken şahsi tecrübelerinin yanı sıra bağ, bahçe park ve tarlalarla İşbiliyye'nin (Seville) Şeref adı verilen ormanlarında yaptığı gözlemlerinden faydalanmıştır. Müellifin kaynakları arasında Ebû Hanife ed-Dineverî'nin (ö. 895) *Kitâbu'n-Nebât*'ının İbn Uhtu Gânim tarafından yapılmış altmış bölümlük şerhi, İbnü'l-Vahşiyye'nin *el-Filâhatü'n-Nabâtiyye*'si, İbn Vâfid, İbn Bessal ve İbn Haccâc'ın kitaplarıyla bu müelliflerin kullandıkları Aristo gibi klasik yazarların görüşleri bulunmaktadır.¹⁷

İbnü'l-Avvam ve Kitâbü'l-Filâha'sı

İspanyol-Arap ziraat yazılarının kapsamlı ilmi eseri XII. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan İbnü'l-Avvam'ın *Kitâbü'l-Filâha*'sıdır. Bu yüzyıldan itibaren konuyla ilgili yapılan çalışmaların azalmaya ve doğuya kaymaya başladığı görülmektedir.¹⁸

Ortaçağın en büyük ziraatçı ve botanikçilerinden Ebu Zekeriya Yahya b. Muhammed b. El-Avvam'ın hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. İşbiliyye'de doğan müellifin XII. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı, ziraattan başka tıp ve eczacılıkta da uzman olduğu anlaşılmaktadır. Müellifin başka eseri olup olmadığı bilinmemektedir.¹⁹

Kitâbü'l-Filâha: Kaynakları, Tarihi Değeri ve Muhtevası

Tarım ve hayvancılık üzerine o güne kadar yazılmış en kapsamlı eser olan *Kitâbü'l-Filâha*, yalnızca İslam dünyasının değil bütün ortaçağ ilim âleminin en göze çarpan çalışması olarak kabul edilmektedir. Bunun sebepleri arasında müellifin daha önceki bilgileri çeşitli kaynaklardan derleyerek bir araya getirirken uyguladığı teknik ve metotla herkesin faydalanabileceği sistematik bir eser ortaya koyması, verdiği bilgileri kendi gözlemlerinin de yardımıyla kuru bilimsellikten çıkarıp tecrübi bir canlılığa kavuşturmasıdır.²⁰ XVIII. yüzyıla kadar unutulmuş/kaybolan eser Michael Casiri'nin eserin tam bir nüshasının Escorial kütüphanesinde bulunduğunu açıklamasıyla ilim dünyasına yeniden tanıtılmıştır.²¹

Otuz beş bölümlük eserin birçok elyazması günümüze ulaşmış ve son iki yüzyıl boyunca hem Arapçası hem de çeşitli dillere çevirileri pek çok kez yayımlanmıştır. 998 (1590) yılında Muhammed b. Mustafa b. Lütfullah tarafından Türkçeye çevrilen eser, İbn Vahşiyye'yi ağırlıklı olarak kullandığı gibi, sık sık müellifin İspanyol-Arap seleflerinden söz etmektedir. Bu kitap, daha eski eserlere sıkça atıfta bulunmasına rağmen Cenevre Üniversitesi'nden Lucie Bolens tarafından çok orijinal bir eser

¹⁷ Zülfikar – Aydın, 2011; 20; Cevat İzgi, “Ebu'l-Hayr el-İşbilî”, *DİA*, X, 326.

¹⁸ Zülfikar – Aydın, 2011; 20.

¹⁹ Cevat İzgi, “İbnü'l-Avvâm”, *DİA*, c. XX, 524; Zülfikar – Aydın, 2011; 23-24.

²⁰ Cevat İzgi, “İbnü'l-Avvâm”, *DİA*, c. XX, 524.

²¹ Lois Olson-Helen L. Eddy, “A Soil scientist of Moorish Spain” *Agriculture: texts and studies IV.*, Collected and reprinted by Fuat Sezgin; in collaboration with Mazen Amawi, Carl Ehring-Eggert, Eckhard Neubauer, Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2001, 358 s. ; (Natural sciences in Islam ; 23), 266; Zülfikar – Aydın, 2011; 24.

olarak gösterilmiştir.²² Eser ayrıca İspanyolca²³, Fransızca²⁴ ve Urduca'ya (1926-1932) çevrilmiştir.²⁵ Eser son olarak yedi cilt halinde 2012'de Amman'da yayımlanmıştır.²⁶

İbn Haldun eserin İbn Vahşiyye'nin *Filâhatü'n-Nabâtiyye* adlı eserinin ilm-i nücûm ve sihirle ilgili kısımları atılarak meydana getirilmiş bir özeti olduğunu söylemektedir.²⁷ Ancak *Kitâbü'l-Filâha* incelendiğinde bu görüşün doğru olmadığı anlaşılır. Çünkü müellif eserini kaleme alırken *Filâhatü'n-Nabâtiyye*'nin yanı sıra pek çok kaynaktan faydalanmıştır. Yararlandığı kaynakları eserin başında vermesinin yanı sıra yeri geldikçe de söz etmektedir. Bunların başında da İbn Vahşiyye'nin yukarıda söz ettiğimiz eseri gelmektedir. Eserin kaynaklarından biri de Ebu Ömer b. Haccac'dır. Hatta müellif, eserini onun *el-Mukni*' isimli eserine benzeterek yazdığını ve ilk konuyu İbn Haccac'ı örnek alarak "*arzin filâhati*"ne ayırdığını belirtmektedir.²⁸ Ayrıca gübrelerle ilgili ikinci bâb gibi bazı bahisleri de onun kitabına dayanarak yazdığını zikretmektedir. İbnü'l-Avvam, İbn Haccac'ın eserinde yer verdiği otuz müelliften erken dönem yazarların isimlerini saydıktan sonra son dönemden Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Bassal, Ebu'l-Hayr İşbilî, Hac Gırnatî, İbn Ebi'l-Cevad Arîb b. Sa'd, Sabit b. Kurra, Ebu Hanife ed-Dineverî, Câhiz gibi âlimlerin eserlerinin de kaynakları arasında bulunduğunu bildirmektedir.²⁹ Ancak metinde kullanılan kaynaklar sadece bunlardan ibaret değildir.

Müellif ayrıca birçok yerde "Bazılar derler ki..."³⁰ ifadesiyle isim belirtmeden İslamiyet sonrası dönemde yaşamış batılı yazarların görüşlerine yer vermiştir. Müellif bu hususla ilgili Türkçe tercümede verilmeyen bir açıklama yapmıştır: İslam'a yabancı olan kişilerin görüşlerini tanıttım. Adlarını vermiyorum. Fakat dolaylı yoldan 'Başkaları şöyle dedi...' diyerek onlara işaret ettim.³¹ Yazarlar konuyla ilgili şu yorumu yapmıştır: O, Hıristiyanları adlarıyla alıntılanamayacak kadar iyi bir Müslüman, onların katkılarını göz ardı etmeyecek kadar iyi bir bilim adamıydı.³²

Müellif tecrübeye verdiği önemi açıklarken ileri gelen meşhur müelliflerin görüşlerini ilimlerdeki şöhretlerinden dolayı eserine aldığı ancak onların yaşadığı yerin Endülüs'e uzaklığı dolayısıyla Endülüslü tarımcıların tecrübeleriyle desteklemeden nihai görüş bildirmediklerini; Endülüslülerin tecrübelerine uygun olan görüşleri ise aldığı açıklamaktadır.³³ Türkçe tercümenin girişinde bu husus şöyle dile getirilir: "İbnü'l-Avvam eserine aldığı bu tecrübelerden doğru olup olmadığını bizzat tahkik edemediklerini "filan şöyle nakil eylemiş" diyerek işaret ettiğini, tecrübe ettiklerini ise doğruluğundan emin olarak kitabına aldığı belirtir".³⁴

Müellifin kendi tecrübelerini de eserine dâhil ettiği anlaşılmaktadır. Eserin önsözünde "Tarımla ilgili tohum ekme, fidan ve çekirdek dikme ve bununla ilgili diğer hususlarda, hayvan yetiştiriciliği konusunda eserlerinde yazdıklarından bana ulaşanlardan vakıf olduğum ve bu konuda uzun sürede

²² Andrew Murray Watson, "Ziraat", *DİA*, c. XLIV, 455.

²³ İbnü'l-Avvam, *Kitabü'l-Filâha*, neşr. Josef Antonio Banqueri, I-II, Madrid 1802(Arapça- İspanyolca metin birlikte).

²⁴ Le livre de l'agriculture = *Kitabü'l-Filâha*, İbn al-Awam, 580/1185 ; traduit de l'Arabe par J. J. Clement-Mullet ; preface par Slahedine el-Amami, 2. bs., Tunis: Editions Bouslama , 1977, 2 c. (657+460 s.) ; Paris: 1864-1867'nin ofseti.

²⁵ Cevat İzgi, "İbnü'l-Avvâm", *DİA*, c. XX, 524.

²⁶ Ebu Zekeriyya Yahya b. Muhammed b. Ahmed İşbili İbnü'l-Avvam, 580/1185; *el-Filâhatü'l-Endelüsiyye*, thk. Enver Ebu Süveylim, Semir ed-Derubi, Ali Erşid Mehasine, Amman: Mecmaü'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Ürdüni, 2012/1433.

²⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, 604.

²⁸ *Kitabu'l-Filâha*, 8.

²⁹ *Kitabu'l-Filâha*, 8-9; Cevat İzgi, "İbnü'l-Avvâm", *DİA*, c. XX, 524.

³⁰ Örnek için bkz. *Kitabu'l-Filâha*, 44.

³¹ *Kitabu'l-Filâha*, 9-10; Lois Olson-Helen L. Eddy, *agm*, 274.

³² Lois Olson-Helen L. Eddy, *agm*, 274.

³³ *Kitabu'l-Filâha*, 10, 82-83.

³⁴ Zülfikar – Aydin, 2011; 26.

tecrübe ettiğim durumları fasıl, bab ve manalarını muhafaza ederek kitabıma aldım” ifadesi yer almaktadır.³⁵ Ayrıca eserin birçok yerinde “Müellif-i kitap der ki...”, “musannif-i kitap der ki...”, ifadeleriyle doğrudan tecrübelerini aktarmaktadır.³⁶

Kendinden önceki dönemlerde yazılmış kaynakların başarıyla kullanılması dolayısıyla eser, erken dönemlerden Ortaçağa kadar kazanılmış tarımla ilgili bilgileri içeren büyük bir derleme olarak nitelenmiştir.³⁷ Ancak bu nitelendirme eseri ve müellifin emeğini tam yansıtmamaktadır. Çünkü İbnü'l-Avvam sadece geçmiş bilgileri tekrarlamakla yetinmemiş, bunları özellikle muasır Endülüslü Müslüman ziraatçıların ve kendisinin tecrübeleriyle desteklemiştir. Dolayısıyla sadece bulduğunu aktaran kuru bir nakilci değil, mevcut birikime gözlem ve tecrübeleriyle katkıda bulunan ve daha da ileriye götüren uygulayıcı bir bilim adamıdır.

Müellif mukaddimesinde eseri iki “sıfır”e ayırdığını, ilk bölümde tarımla ilgili toprak, gübre, sulama, ağaç dikme gibi bilgilerin yer aldığını, ikinci bölümün ise tarımla birlikte, tarımsal işlerde kullanılan hayvanlara ayrıldığını ifade etmektedir. Birinci bölümde on altı, ikinci bölümde on dokuz bab yer almaktadır. İbnü'l-Avvam, *Kitâbü'l-Filâha*'yı otuz beş baba ayırdığını bildirmektedir. Mukaddimededen sonra yer alan, her babta anlatacağı konuların ana başlıklarını verdiği listede 35. bab yer almakla birlikte, metin içinde köpeklerle ilgili bu bahis bulunmamakta, yani eser 34. babta sona ermektedir. Eserin ilk otuz bölümü bitkilerin, dört bölümü ise evcil hayvanların yetiştirilmesine ayrılmıştır. Ziraatla ilgili kısımda elli beşi meyve ağacı olmak üzere 585 bitki tanıtılmakta ve aşı yapma tekniği, toprağın yapısal özellikleri, gübreleme usulleri, ağaç ve üzüm kütüklerine arız olan çeşitli hastalıkların belirti ve görünüşleriyle tedavi yolları gibi konular açıklanmaktadır.³⁸

Eserin kıymetini daha iyi ortaya koymak bakımından eserdeki bazı konuları burada kısaca vermek uygun olacaktır. Bunlar filâha kavramı, zeytin ağacı dikimi, ağaç dikimiyle ilgili eserde ortaya konan prensipler ve Endülüs'te dikilmesi adet olan ağaçlar ile dikim sırasında aralarında bırakılacak mesafelerden ibarettir.

Filâha Kavramı:

Müellife göre, bu kelimenin manası yeri ıslah etmektir. Ağaç dikmeye, ziraat yapmaya, fayda ve zararını bilip ona göre Allah'ın izniyle afetlerini savmaktır. Toprağın en iyi, orta ve en düşüğünü bilip ekin ve ağaçlarla kokulu bitkiler ve yeşilliklerin cins ve yapılarını; yukarıda sayılanların her çeşit ve sınıfının ekim vaktini ve toprağın uygun mevsimlerini, ne şekilde dikilip ekileceklerini, her birini sulamaya uygun suları ve miktarlarını; gübrelerini ve ıslahlarını, ayrıca ekim-dikimden önce toprağın ne şekilde düzenlenip ıslah ve imar edileceğini, yine bütün bunlara gelebilecek afetlerin tedbir, ilaç ve uyarısından bahseden ilimdir.³⁹ Müellif bu kitapta asıl maksadı olan tarımsal faaliyetleri açıkladıktan sonra tarımda kullanılan bazı hayvanlarla çiftliklerde kullanılan bazı kuşları eklediğini belirttiikten sonra şöyle devam ediyor: “Onların iyisinin ve kötüsünün niteliklerini, üretimde nasıl kullanılacaklarını, nasıl yönetileceklerini, bu hayvanların alet-edevatının kullanımı ve bunlarla ilgili diğer hususları verdim. Ki toprağı ekerken bunları kullanmak gereklidir.”⁴⁰

Zeytin Ağacı Dikimi:

Müellif yedinci bapta Endülüs şehirlerinde geleneksel olarak dikilen ağaçlardan bahseder. Ayrıca bu ağaçların dikilmesine uygun arazi, dikim sırası, sulanması ve gübrelenme zamanından söz eder. Zeytin ağacı iki cinstir: Birincisi karasaldır, kendiliğinden dağlarda yetişir. Irmak kenarlarında yetişmez ve kökleri hep çok su toplanan yerlerde çıkmaz. Diğeri aşılı olandır. Bunun tane ve yağı

³⁵ Kitabu'l-Filâha, 1.

³⁶ Kitabu'l-Filâha, 82.

³⁷ Zülfikar – Aydın, 2011; 27.

³⁸ Kitabu'l-Filâha, 7, 10; 12-35. Madde yazarı eseri 35 bab olarak vermektedir. Bkz. Cevat İzgi, “İbnü'l-Avvâm”, DİA, c. XX, 524.

³⁹ Kitabu'l-Filâha, 5-7. Çeviriden kaynaklanabilecek yanlışlıklar müellife değil, bildiri yazarına aittir. Bu hususta okuyucunun anlayışına sığınmaktadır.

⁴⁰ Kitabu'l-Filâha, 7.

karasaldan daha çoktur. İbn-i Haccâc kitabında Junios Hakim'den naklen; "Zeytine en uygun olan toprak, yumuşak ve ince topraktır (arz-ı rakîka). Aynı bilge der ki, özellikle yumuşak ve nemli ak toprak da zeytin tarımına uygundur. Meyvesi ve yağı bol olur. Tuzlu olmayan kumlu arazi, zeytine tarım için uygundur. Nemli yer uygun değildir; yağı az, posası çok olur ve rutubetin çokluğundan geç ürün verir."⁴¹

Ağaç Dikimiyle İlgili Ortaya Konulan Prensipler

1. Ağaçların muntazam sıralar halinde dikilmesi
2. Büyük ağaçların küçük ağaçlarla dikilmemesi
3. Kışın yaprağını döken ağaçlarla dökmeyen ağaçların birlikte dikilmemesi
4. Devamlı yeşil ağaçların bahçe girişlerine ve su kaynağının yakınına dikilmesi. Örnek: Rend, Servi vb.
5. Fıstık çam ağaçlarının, bol gölgeye ihtiyaç duyulan yerlere ve geçiş yollarının iki yanına dikilmesi
6. Akçakavak/Akkavak (Bot. Populus Alba) ve söğüt gibi devamlı yeşil olan ağaçlardan çardak kurmada ve gölgelerinde suyu soğutmada faydalanılması. Özellikle yaz mevsiminde soğuk su, ağaçları sulamak için en uygun olanıdır.
7. Gölgesi yoğun olan ağaçlar bahçe duvarlarına dikilmelidir ki, gölgesi diğer ağaç ve bitkilere zarar vermesin.
8. Büyük bahçelerde her ağaç türü kendi cinsi sırasına dikilmelidir. Böylece ortak bir mevsimde elma, armut ve kayısı gibi meyvelerin kendi mevsiminde toplanmaları mümkün olur.
9. Gül ağacının yüksek ve geniş gölgeli ağaçların uzağına, nemli ve ıslak yerlere dikilmesi gerekir.⁴²

Müellife göre, imkân olduğu takdirde bütün ağaçlar kökleriyle taşınabilir.⁴³

Müellifin Yaşadığı Dönemde Endülüs'te Dikimi Yapılan Başlıca Ağaçlar:

İbnü'l-Avvam bu ağaçların dikimi sırasında aralarında bulunması gereken mesafeyi de belirtmektedir:

a) Zeytin: Büyük kuraklık sonrası Afrika'dan Endülüs'e getirilen bu ağaç muntazam sıralar halinde, diğeriyle arasında on iki metre veya daha fazla mesafe bulunacak şekilde dikilmelidir. Müellif arazinin genişliği oranında bu mesafenin artırılabilceğini, ancak azaltılmasının ağaca zarar vereceği görüşündedir.⁴⁴

b) Reyhan: Berrî (yabani) ve bustani (bahçe bitkisi) olmak üzere ikiye ayrılan reyhanın bustanisinin birçok çeşidi bulunmaktadır: Haşimi, yusufî, maşrikî ve şa'ravî. Bunların da yapraklarının büyüklüğü renk ve kokuları farklı farklıdır. Reyhan büyürken çok fazla dallandığından yetişirken fideleri birbirine girer. O yüzden uygun toprağa üç karış mesafeyle dikilmesi gerekir.⁴⁵

c) Nar ağacı: Müellif ilk nar fidanını Endülüs'e Abdurrahman ed-Dahil'in (756-788)⁴⁶ getirdiği veya Bağdat'ın yahut Medine'nin hediyesi olduğuna hatta bizzat Hz. Peygamber'in diktiği narın fidanından çoğaldığına dair rivayetlerden söz eder. Ona göre, bu ağaç çok suya ihtiyaç duyduğundan

⁴¹ Kitabu'l-Filâha, 225-226.

⁴² Kitabu'l-Filâha, 153-155.

⁴³ Kitabu'l-Filâha, 213.

⁴⁴ Kitabu'l-Filâha, 241.

⁴⁵ Kitabu'l-Filâha, 248-253

⁴⁶ Endülüs Emevi Devleti'nin kurucusu olan bu hükümdar hakkında bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman I", *DİA*, I, 147-150.

su kaynağı yakınında yetiştirilmesi tercih edilmelidir. Ağaçlar arasında üç dört metre mesafe bırakmaya özen gösterilmelidir.⁴⁷

d) Fıstık çamı (Pinus pinea): Üç çeşittir: Dağ çamı, sedir, erz ağacı (Cedrus) ve serviye benzeyen üçüncü bir tür. Fıstık çamı aralarında altı metre veya daha az mesafe bırakılarak dikilir.⁴⁸

e) Dut ağacı: Arap dutu veya ipek dutu denilen bu ağaç aralarına on metre veya daha çok mesafe bırakılarak suyun bol ulaştığı yerlere dikilir.⁴⁹

f) Gül ağacı: Gülün renk ve çeşitlerini sayan müellif, güzelliği dolayısıyla gülün bostanlarda yetiştirilmesini önemle vurgular. Altı ile sekiz kök muhtelif yerlerde toplanmalıdır ki birbiriyile çoğalıp büyüsün.⁵⁰

g) Yasemin: Birçok çeşidi vardır. Bostanlarda yetiştirilir. Beyaz, sarı ve erguvan rengi vardır. Gereğince kazılan çukura aralarında beş karış mesafe bırakılarak dikilir ki birbirine girebilsin.⁵¹

h) Turunç (Citrus aurantium): Ağaç kavununa benzer bir ağaç olup alçak bölgelere aralarına üç metre mesafe bırakılarak dikilir. Ağaç kavunuyla uyuzmaz. İki ağaç arasındaki benzerliğe rağmen onun yakınına dikilmemelidir.⁵²

i) Elma: Ekşi ve tatlı birçok çeşidi bulunan ve buna göre muhtelif adlar verilen elma ağacı, su kaynaklarının yakınına, aralarında altı metre mesafe bırakılarak dikilir.⁵³

j) Üzüm: Muhtelif renk, tat ve biçimlerde üzüm veren asma dalları ağaçlara dolanmış olarak yedişer metre arayla dikilir. Asmanın sarıldığı ağaçların nar, elma, ayva gibi veren ağaçlar olması gerekir. Bu iş için bazen de zeytin ağacı kullanıldığı olur. İbnü'l-Avvam, bazı çiftçilerin incir ağacıyla asma dallarının uyuştüğünü düşündüklerini söyler. Ancak kendisi birkaç kez tecrübe ettikten sonra bunu çürütmeye yönelmiştir. Böylece ikisinin uyuşmadığını açıkça görmüştür. Müellif, asmaya zararlı şeylerden birinin de nehre yakın yerlere dikilmesi olduğunu belirtmektedir. Çünkü yükselen buhar üzümün içinde kurt-kurtçuk oluşumuna sebep olur bu da üzüme zarar verir.⁵⁴

Müellif ağaçlar arasındaki uyum ve uyumsuzluğa bazı örnekler verir. Örneğin; elma, armut ve ağaç kavununun yakınına, nar, mersin ağacının yakınına dikilir; narın yakınına bu ağacın dikilmesi yükünü çoğaltır. Ceviz ve incir ağaçları arasında da büyük bir uyum vardır. Uyumsuzluğa örnek olarak ise, beyaz üzümle siyah üzümün yan yana dikilmesini vermiş ve bu ikisinin yan yana dikilmemesi konusunda uyarılmıştır. Çünkü müellife göre, bu durum meyvelerinin bozulmasına sebep olur. Aynı şekilde ceviz ağacı da pek çok ağaçla uyuzamaz ve onlara zarar verir ve yok eder, özellikle de asma dalları üzerine dolanmışsa.⁵⁵

Bazı bitkilerin sosyal hayattaki faydaları hakkında:

Nanenin faydaları: Mideyi güçlendirir ve iştah açar. Hafakana ve kuduz köpek ısırığına bundan iyi ilaç yoktur. Sütün içerisine birkaç yaprağı konulup ısıtılsa on gün dursa ekşimez. Nane yenilen sebzelerin en latif ve iyisidir. Bulantıyı engeller.⁵⁶

Turpun faydaları: Yemeğin üzerine yenen turp hazmı kolaylaştırır. Aç karnına yenilen turp üzerine yenilen gıdanın hazmını sağlar. Hazmı zor ve midede kalmış dana, keçi ve diğer dağ

⁴⁷ Kitabu'l-Filâha, 273-280.

⁴⁸ Kitabu'l-Filâha, 283-286.

⁴⁹ Kitabu'l-Filâha, 289-292.

⁵⁰ Kitabu'l-Filâha, 303-309.

⁵¹ Kitabu'l-Filâha, 309-313.

⁵² Kitabu'l-Filâha, 320-322.

⁵³ Kitabu'l-Filâha, 330-333.

⁵⁴ Kitabu'l-Filâha, 351-364.

⁵⁵ Kitabu'l-Filâha, 552-555.

⁵⁶ Terceme-i Kitabü'l-filaha, (Çevirimetin), 366.

hayvanlarının etleri ile yavaş hazmedilen bakla ve benzeri gıdaları çabucak hazmettirir. Turpun bir diğer önemli faydası ise az su ile iyice pişirildikten sonra üzerine biraz tuz ilavesiyle sürekli öksüren ve tedaviden umidini kesmiş kimseye dört beş defa yedirilince iyileşir, tecrübeyle sabittir.⁵⁷

Sarımsağın faydaları: Sarımsaklı yemek mide fesadından korur, hazmı kolaylaştırır ve soğğun zararlarından korur. Yılan ve akrep zehrini, yüz ve bedendeki sarılığı giderir. Yüzün kızılığını artırır, devamlı yiyen kimsenin ömrünü uzatır; Allah'ın izniyle ortalama insan yaşı olan 120 yaşına kadar yaşatır.⁵⁸

Sonuç

Dünya tarım faaliyetlerinin gelişiminde İslam medeniyetinin rolünün vurgulanmasına İslam'ın aydınlık yüzünün terörle kirletilmeye çabaladığı bu çağda, belki de her zamankinden daha çok ihtiyaç vardır. Böylelikle bu medeniyetin yeryüzünü daha mamur ve yaşanır hale getirme konusundaki katkılarının bir boyutuna daha işaret edilmiş olacaktır.

Bitkilerin insan hayatında birden çok ihtiyacı karşılayacak yapıda bulunmaları farklı bilimsel disiplinlerin konuları olmalarıyla sonuçlanmıştır: Tedavi amacıyla kullanılmaları (tıp ve eczacılık), tabii varlık alanının incelenmesi (tabiat felsefesi), ülkelerin bitki örtüsünü tanıma ve tanıtmaya (coğrafya), bitkilere verilen isimler ve onlarla ilgili terminolojiyi içermesi (lügat kitapları), bitki türlerinin ve özelliklerinin incelenmesi (botanik). Bu yüzden de her bir kaynaktan birbirinden alınmış bilgiler bulunmaktadır. Sözelimi tıbbi bitkileri konu alan Aristo'nun *De Plantis*'i ve Dioskorides'in *Materia medica*'sının tercüme edilerek literatür çalışmalarında kullanılması ve doğrudan tarımla ilgili olmayan eserlerden de bu alanda faydalanıldığını göstermektedir. Bu iki isim de müellifin kaynakları arasında yer almaktadır.

İslam dünyasının tarım el kitaplarıyla tanışması da tercüme faaliyetleri esnasında gerçekleşmiştir. Demokritos, Apsytus, Golinos, Vindanius Anatolius, Tyanalı Apollinus ve Cassianus Bassus'un eserleri bu dönemde Arapçaya tercüme edilmiştir.

Tarım ve hayvancılık üzerine o güne kadar yazılmış en kapsamlı eser olan *Kitabü'l-Filâha*, yalnızca İslam dünyasının değil bütün ortaçağ ilim âleminin en göze çarpan çalışması olarak kabul edilmektedir. Bunun sebepleri arasında müellifin daha önceki bilgileri çeşitli kaynaklardan derleyerek bir araya getirirken uyguladığı teknik ve metotla herkesin faydalanabileceği sistematik bir eser ortaya koyması, verdiği bilgileri kendi gözlemlerinin de yardımıyla kuru bilimsellikten çıkarıp tecrübe bir canlılığa kavuşturmasıdır.

Eser, erken dönemlerden Ortaçağa kadar kazanılmış tarımsal birikimi daha da zenginleştirerek bizlere sunan büyük bir kaynaktır. Müellif doğuda ve batıda o güne kadar yazılmış eserleri kaynak olarak kullandığı gibi, Endülüs'teki çağının Müslüman bilim adamlarının birikim ve tecrübelerinin yanı sıra, dönemin gayri Müslimlerinin görüşlerine yer vermekten çekinmemiştir. Müellif konuları incelerken teorik bilgiyi pratikle desteklemeye özen göstermiştir. Onun tecrübî bilgileri teorik olanla bir tutmayıp ayrıca belirtmesi uygulamalı bir bilim olan tarımda tecrübeyi ön planda tuttuğunu göstermesi bakımından da önemlidir.

Ağaçların dikimiyle ilgili dikileceği toprak, aralarında bırakılacak mesafe ve arazinin konumu hakkında verdiği bilgiler müellifin incelediği konu ve kaynaklara hâkimiyeti ile tecrübesinin genişliğini ve titizliğini açıkça göstermektedir. Bildiride örnek olarak verilen nane, turp ve sarımsağın sosyal hayattaki faydaları hakkındaki görüşler de bitkilerin dönem insanının hayatındaki yerini ve önemini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Eserdeki ilginç folklorik bilgiler arasında, içerisine konulup kaynatılan birkaç yaprak nane sayesinde sütün on gün dayanması, kaynatılmış turpun kronik öksürüğe iyi gelmesi, devamlı sarımsak yemenin insan ömrünü uzatması, ortalama insan ömrünün 120 yıl olması ve devamlı sarımsak yiyenin bu yaşa kadar gelmesi bulunmaktadır. Bu bilgiler özellikle organik tarım, doğal gıdalarla sağlıklı beslenme, şifalı bitkilerle tedavi konularının iyice yaygınlaştığı günümüzde konuya ilgi duyanlara da ışık tutacak niteliktedir.

⁵⁷ Terceme-i Kitabü'l-filaha, (Çevirimetin), 352-353.

⁵⁸ Terceme-i Kitabü'l-filaha, (Çevirimetin), 355-356.

Eser XII. yüzyıla kadar tarım konusunda İslam dünyasında ortaya konan zengin birikime ilave olarak Endülüs'te müellifle çağdaş veya yakın dönemde yaşamış aralarında Müslüman olmayanların da bulunduğu önde gelen bilim adamlarının bilimsel birikim ve deneyimlerini yansıtan önemli bir kaynak niteliğindedir.

KAYNAKLAR

- Andrew Murray Watson, "Ziraat", *DİA*, c. XLIV, 455.
- Cevat İzgi, "Ebu'l-Hayr el-İşbilî", *DİA*, X, 326.
- Cevat İzgi, "İbnü'l-Avvâm", *DİA*, c. XX, 524
- Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman I", *DİA*, I, 147-150.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Z. Kadiri Ugan, MEB, İstanbul 1986, II, 604.
- İbnü'l-Avvam, *Kitabü'l-Filâha*, neşr. Josef Antonio Banqueri, I-II, Madrid 1802(Arapça-İspanyolca metin birlikte).
- İbn Avvam, *Terceme-i Kitabü'l-filaha* (ziraat kısmı): çeviri metin, inceleme, sözlük, mütercim Muhammed b. Mustafa b. Lutfullah; hazırlayan Mükerrerem Bedizel Zülfikar – Aydın, İstanbul: Kitabevi, 2011.
- İlhan Kutluer, "İlm-i Nebât", *DİA*, XXII, 134.
- Le livre de l'agriculture = *Kitabü'l-Filaha*, Ibn al-Awam, 580/1185 ; traduit de l'Arabe par J. J. Clement-Mullet ; preface par Slahedine el-Amami, 2. bs., Tunis: Editions Bouslama , 1977, 2 c. (657+460 s.) ; Paris: 1864-1867'nin ofseti.
- Lois Olson-Helen L. Eddy, "A Soil scientist of Moorish Spain" *Agriculture: texts and studies IV.*, Collected and reprinted by Fuat Sezgin; in collaboration with Mazen Amawi, Carl Ehring-Eggert, Eckhard Neubauer, Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2001, 358 s. ; (Natural sciences in Islam ; 23), 274.
- Mahmut Kaya, "İbn Vâfid", *DİA*, XX, 436
- Ramazan Şeşen, "İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumi Bir Bakış", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. VII, 3-4, 1979, s. 24.
- Ebu Zekerriyya Yahya b. Muhammed b. Ahmed İşbili İbnü'l-Avvam, 580/1185; *el-Filâhatü'l-Endelüsiyye*, thk. Enver Ebu Süveylim, Semir ed-Derubi, Ali Erşid Mehasine, Amman: Mecmaü'l-Lugati'l-Arabîyyeti'l-Ürdüni, 2012/1433.